

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ ДЛЯ ЦІЛЕЙ ТИПОЛОГІЇ ЗЕМЕЛЬ

Екологічні умови, тобто умови життя людей в широкому сенсі слова, визначаються чинниками, з одного боку, природними, а з другого — антропогенними, пов'язаними з діяльністю людини та наслідками (часто негативними) цієї діяльності. Природні чинники створюють неодмінний і повсюдний природний екологічний фон. Цим забезпечуються потреби людського організму в необхідних первинних умовах існування: повітря, тепла, світла, води, їжі. У багатьох випадках саме природні причини продовжують відігравати визначальну роль у формуванні життєвого середовища людини і створюють екстремальні екологічні ситуації. Це стосується, зокрема, високогірних районів. Але навіть у густонаселених і добре освоєних районах багато природних явищ і процесів, таких, наприклад, як землетруси, багаторічна (вічна) мерзлота, тайфуни, катастрофічні повені, селеві потоки, лавина, практично не піддаються будь-якому перетворенню або регулюванню, продовжують негативно впливати на життя населення: наприклад, землетруси, багаторічна (вічна) мерзлота, тайфуни, катастрофічні повені, селеві потоки, лавини.

Слід підкреслити, що екологічний результат антропогенних дій, наприклад техногенного забруднення або вирубки лісів, більшою мірою залежить від поєднання природних фізико-географічних умов, від характеру температурного режиму, рельєфу, ґрунтів і т.п. Так, наслідки нафтового забруднення по-різному виявляються в горах і на рівнині; вірогідність змиву ґрунту і втрати ґрунтової родючості неоднакова залежно від схилу поверхні, кількості та режиму атмосферних опадів і поєднання ряду інших умов; можливість відновлення порушеного рослинного покриву залежить від особливостей клімату, зволоження, ґрунту.

Одним з головних елементів змісту вивчення такої різноманітної за природними умовами країни, як Україна, є характеристика ландшафтно-сферної сфери — природних умов життя населення, що створюють певний загальний екологічний фон, на який накладаються різні антропогенні дії.

Існування в природі регіональних і типологічних комплексів визначається відмінностями в характері взаємозв'язку компонентів і комплексів нижчого рангу. Регіональні комплекси — територіально цілісні, генетично єдині і неповторні в просторі ландшафтні комплекси, розміри яких обчислюються десятками й сотнями квадратних кілометрів. Вони є об'єктами комплексного природного (або ландшафтного) районування; складаються з різних поєднань типологічних ландшафтних комплексів, позбавлених генетичної єдності, й часто мають розірвані ареали. Типологічні ландшафтні комплекси морфологічно єдині, класифікуються за принципом однотипності, аналогією. Їх різні поєднання складають внутрішній зміст регіональних комплексів.

Типологічні ландшафтні комплекси виділяються за морфологічними ознаками, відмінностями в характері взаємозв'язків і розташування їх морфологічних частин. Останні є відносно дрібними природними комплексами, формування та розвиток яких обумовлений місцевими особливостями кожної конкретної ділянки.

Найпростішою, нижчою морфологічною одиницею ландшафту, на просторі якої характер взаємозв'язку між природними компонентами залишається незмінним, є фація. Це природно-територіальні комплекси (ПТК), впродовж яких зберігаються однакова літологія поверхневих порід, характер рельєфу та зволоження, мікроклімат, ґрунтові різниці та біоценоз. Фація займає зазвичай мікроформу рельєфу або її частину, зберігаючи свою основну якість — комплексність. Прикладом фації може служити схил ярю, майже позбавлений ґрунтово-рослинного покриву; неглибоке пониження в заплаві річки, зайняте осоковим лугом на дерново-глеєвих суглинних ґрунтах; підніжжя схилу моренного горба північної експозиції; невелика ділянка верхового (оліготрофного) болота і так далі. Розрізняють корінні (початкові) природні та антропогенні (змінені) фації: рілля, лісова смуга, фруктовий сад і т.п. [1].

Оскільки фацій на території спостерігалось надзвичайно багато, то вивчати кожну окремо

практично неможливо. Прийнято всебічно їх вивчати на типових ділянках ландшафту, що дозволяє обґрунтовано їх об'єднувати за схожістю походження та біоценозу в групи, або типи, тобто класифікувати. Це має не тільки наукове, але й велике практичне значення, оскільки групи, або типи, фацій утворюють ті або інші види природно-сільськогосподарських угідь, кожен з яких має свої потенційні ландшафтно-ресурсні можливості.

Поєднання двох або декількох фацій утворюють складніші ПТК — урочища, які формуються в межах однієї мезоформи рельєфу. Кожне урочище характеризується певним закономірним поєднанням усіх компонентів ландшафту. У землевпорядній практиці урочища, як правило, це самостійні природні угіддя. Типові приклади урочищ на рівнинних територіях — природні комплекси, що займають річкові тераси, заплави, моренні горби, балки з певними умовами зволоження і специфічними біоценозами. У горах — це ділянки схилів гірських хребтів різних експозицій, днища ущелин, вододільні поверхні, сідловина і так далі.

Розрізняють основні урочища (домінанти) і підлеглі. Перші найбільш поширені в ландшафті і утворюють основу всієї його морфологічної структури. Наприклад, на ерозійних рівнинах — це урочища, що сформувалися в балках, ярах, міжбалочних просторах. Вони існують повсюдно. Підлеглі урочища рідко зустрічаються впродовж ландшафту. Вони не займають, як правило, великої площі, але в той же час часто додають певному ландшафту специфічних рис. Так, на значних низовинних просторах степового ландшафту зрідка зустрічаються невеликі западини, зайняті озерами, болотами і т.п. Другорядні або підлеглі урочища часто пов'язані з окремими негативними формами рельєфу (ерозійними, карстовими та ін.).

Складним питанням є класифікація урочищ і врахування в них змін, що обумовлені дією людини. Основні критерії при виділенні та класифікації урочищ — мезорельєф, субстрат, умови зволоження і дренажу, що сприяють розвитку певного біоценозу. Проте слід враховувати, що в різних природних зонах і районах, на одних і тих же формах рельєфу і материнських породах формується неоднаковий місцевий клімат, умови водного режиму, ґрунти і біоценози (неоднакові урочища). Тому класифікацію урочищ — об'єднання їх в типи, підтипи, роди — треба проводити з урахуванням зональних і провінційних закономірностей.

Необхідно мати на увазі, що в одному ландшафті можуть бути представлені урочища різних типів, зокрема — з різними антропогенними модифікаціями, що створені в результаті різних форм втручання людини. Наприклад, вирубки,

гар, суходільні луки, рілля на місці лісових урочищ і т.п. У класифікації повинен бути відображений зв'язок різноманітних модифікацій з природними фаціями та урочищами, тому в її основу кладуться природні чинники. Різні ж антропогенні сільськогосподарські модифікації класифікуються ніби паралельно, але суворо підпорядковуючись основному ряду, тобто корінним природним фаціям та урочищам. Звичайно, не можна розглядати фації та урочища як постійні утворення, що не змінюються. Вони характеризуються динамічністю, яка зазвичай пов'язана не тільки з розвитком рельєфу, але й з рослинністю, різними геохімічними та іншими процесами; постійно відбувається саморозвиток морфологічних частин ландшафту, його зміна під дією внутрішніх протиріч. Цей процес у природних ландшафтах відбувається відповідно до сезонних (періодичних), циклічних і ритмічних змін його зовнішньої і внутрішньої структури. В нинішній час розвиток переважної більшості ландшафтів визначає характер і ступінь втручання людини.

Вивчення урочищ, їх класифікація і мапування мають велике значення для розробки та впровадження науково обґрунтованої організації території. Якщо в сільськогосподарському виробництві відмінності між фаціями рідко беруть до уваги, то різні за природними умовами урочища використовують по-різному. Наприклад, якщо урочище якої-небудь вододільної степової рівнини можна використовувати під рілля, то балки, що розчленовують її, — як лісові або лучні угіддя. Якщо один орний масив великих розмірів складається з урочищ різного типу, то не можна тут рекомендувати однаковий комплекс агротехнічних заходів.

Знання внутрішньої різноманітності природного ландшафту, хоча б по групах або типах урочищ конкретних земель, дає можливість розробляти систему агротехнічних і природоохоронних заходів, які б сприяли регулюванню геохімічних і біофізичних процесів у ландшафті й підтримували б високий природний потенціал земельних ресурсів. Фації та урочища всебічно характеризують природні властивості конкретної ділянки землі.

Різні класифікаційні поєднання морфологічних частин ландшафту утворюють середні та вищі типологічні комплекси наземного варіанту ландшафтної сфери Землі ("від низу до верху"): вид, підтип, тип, підклас і клас [1; 4; 5].

До класу відносять ландшафти, що об'єднують найбільш значні орографічні та геолого-геоморфологічні особливості території (гірські та рівнинні ландшафти). Підклас — більш дрібно диференційовані підрозділи усередині класів гірських і рівнинних ландшафтів (високогірні, низькогірні, внутрішньогірські улоговини, низовинні, піднесено-рівнинні і т.п.).

Тип ландшафту — узагальнене зональне об'єднання, властиве певній природній зоні (лісостеми — лісостеповий, стеми — степовий і т.п.). Підтип ландшафту — більш диференційований підзонально-провінційний підрозділ у межах того або іншого типу. Наприклад, у рівнинно-степовому типі ландшафту в Україні чітко розрізняють два підтипи: різнотравно-злакових степів і сухих південних степів. Типи і підтипи ландшафту виділяються за особливостями біокліматичних показників; головний з них — співвідношення тепла та вологи, що визначає ґрунтоутворення і характер рослинного покриття.

Види ландшафтів — об'єднання природних комплексів усередині підтипів, що мають деякі подібні риси рельєфу, ґрунтоутворюючими породами та ґрунтово-рослинним покривом. Наприклад, усередині підтипу південних степів в Україні розрізняють два підтипи ландшафтів: денудаційно-рівнинний з ковильною рослинністю на червоно-коричневих нормальних і солонцюватих ґрунтах; озерно-алювіально-рівнинний з полинними групами на солонцях лучних, солончаках та ін.

Вищі і середні класифікаційні одиниці ландшафтно-типологічних комплексів служать одиницями дрібно- і середньомасштабного мапування. Наприклад, на середньомасштабних мапах можливий показ ареалів ландшафтів у ранзі видів, груп урочищ. Це дозволяє використовувати їх як основу для розробки схем землеустрою, що включають систему організаційно-економічних, природоохоронних, меліоративних та інших заходів.

Всі зміни в структурі природних ландшафтів, викликані різними формами господарської діяльності, приводять до формування певних категорій антропогенних ландшафтів — природно-територіальних комплексів, що формуються під впливом людини. Антропогенні ландшафти, як правило — це єдиний багатокомпонентний комплекс, що розвивається відповідно до природних закономірностей. Покинуті людиною антропогенні ландшафти часто прагнуть повернутися до свого первинного стану. Так, покинута рілля в степу з роками перетворюється на переліг, і згодом тут формується вторинний степ, що мало чим відрізняється від степової цілини; полезахисні смуги в степовій зоні з часом набувають рис типових лісових ландшафтів і т.п. Проте слід розрізняти антропогенні ландшафти, які важко візуально відрізнити від природних аналогів (ставок — озеро, покинута рілля — цілинні землі тощо), від ландшафтно-сільськогосподарських, ландшафтно-інженерних, ландшафтно-рекреаційних, ландшафтно-техногенних систем. Антропогенні ландшафти цих систем складаються з двох підсистем: природної і господарської, що

підпорядковуються в своєму розвитку природним і соціально-економічним закономірностям.

Питанням класифікації антропогенних ландшафтів присвячена велика кількість наукових робіт, але єдиної точки зору поки що немає. Безперечно, ландшафти, що створюються людиною, можуть бути як заплановані або доцільні (водосховища, гідролісопарки, сільськогосподарські поля та ін.), так і супутні або небажані (яри на ріллі, солончаки на зрошуваних землях, ареали заболочування і т.п.). Багато супутніх антропогенних ландшафтів іноді неминуче виникають, але найчастіше вони є результатом безрозсудного господарювання, неповного врахування взаємозв'язків природних компонентів при освоєнні земель, здійсненні тих або інших меліоративних заходів. Тому за ступенем господарської цінності всі ландшафти, змінені людиною, можна поділити на доцільні і недоцільні. Перші — дійсно доцільні ПТК (часто їх називають культурними) — постійно підтримуються людиною в стані, близькому до оптимального. Вони, як правило, придатні для виконання покладених на них певних господарських, естетичних, захисних та інших функцій. Ландшафти недоцільні (акультурні) виникають в основному у результаті нераціонального господарювання (наприклад, переруб лісів в Карпатах, що привів в липні 2008 року до руйнівного затоплення тисячі гектарів сільськогосподарських угідь, людських жертв, мільйонних збитків) [3].

За ступенем і характером зміни в результаті дії людини розрізняють антропогенні ландшафти: умовно незмінені; слабо змінені; сильно змінені або порушені та раціонально перетворені. За тривалістю існування вони діляться на довговічні, яким деколи притаманні процеси саморегулювання; багаторічні, частково урегульовані та короткочасно урегульовані. Наприклад, поля сільськогосподарських культур, плодові та ягідні насадження відносяться до короткочасно урегульованих; ставки, полезахисні лісові смуги — до частково урегульованих; а крупні водосховища — до довготривалих, в певній мірі — з процесами саморегулювання.

За родом діяльності людини антропогенні ландшафти поділяються, за класифікацією Ф.Н. Мількова, на класи: промислові, сільськогосподарські, селитебні, дорожні, лісові, водні, рекреаційні та ін. [5].

У типологічному плані антропогенні ландшафти класифікуються так само, як і природні, на основі врахування провідних чинників, зумовлених у цьому випадку діяльністю людини, а не природними причинами. Відсутність збігу в класах природних і антропогенних ландшафтів цілком закономірна: перші виділяються за особливостями макрорельєфу, а другі — за родом діяльності людини.

У практиці ландшафтного мапування застосовується наступна таксономічна система основних типологічних одиниць антропогенних ландшафтів: клас, тип, вид, група, або тип урочищ. Сукупність антропогенних комплексів, зумовлена діяльністю людини в якій-небудь одній галузі народного господарства, утворює класи. Тип антропогенних ландшафтів являє собою взаємопов'язану систему ПТК, що утворюється при певному конкретному виді міжгосподарської діяльності. Наприклад, серед сільськогосподарського класу антропогенних ландшафтів найбільш поширений на території польовий тип; серед промислового — кар'єрно-відвальний і т.п. Вид антропогенних ландшафтів складають ПТК, утворення яких зумовлене тим або іншим видом господарської діяльності, що відбувається в декількох різних ландшафтах. Так, серед польового типу антропогенних сільськогосподарських ландшафтів розрізняють види: плакорний чорноземно-польовий; заплавної лучний-чорноземно-польовий; надруслово-терасовий чорноземно-польовий і т.п. Група антропогенних урочищ об'єднує комплекси, які подібні за найважливішими природно-господарськими характеристиками (групу антропогенних урочищ утворюють окремі кар'єрні відвали в гірничорудних районах, штучно заліснені балки в землеробських степових районах і т.п.).

На таксономічному рівні антропогенних ландшафтів у ранзі видів і груп урочищ спостерігається деякий збіг типологічних класифікаційних категорій антропогенних і природних ландшафтів. Досвід великомасштабного мапування сільськогосподарських ландшафтів показав, що польові і лучно-пасовищні їх види та урочища сільськогосподарських ландшафтів відповідають видам і урочищам природних. При розробці земельпорядних схем і проектів ця обставина повинна обов'язково братися до уваги: враховуватися відповідність або невідповідність планованих антропогенних ландшафтів природним [4].

Найбільші зміни в природних ландшафтах під впливом господарської діяльності людини спостерігаються при освоєнні земельного фонду в сільськогосподарських цілях (із ростом землеробства пов'язане переведення лісів під рілля на величезних територіях). Так, площі лісів скоротилися в зоні змішаних і широколистяних лісів більш ніж на 50%. Зараз переведення лісів, розорання земель сильно видозмінили біоценози рівнинних і гірських ландшафтів, особливо в межах лісостепової, степової та інших природних зон.

Переважаючі культурних рослин — відмінна особливість сільськогосподарських ландшафтів. Наприклад, у степовій і лісостеповій природних зонах з природної рослинності збереглися лише бур'яни, що шкодять сільському господарству.

Різко змінився склад і тваринного світу: збільшилася кількість гризунів та інших шкідників (птахів, комах), які щорічно знищують мільйони тонн хлібних злаків, рису й інших зернових культур. Під впливом культурної рослинності порушився і біологічний кругообіг у ландшафті: відбувається односторонній процес "виведення" поживних речовин з ґрунту разом з урожаєм, тобто відсутнє природне повернення їх з відмираючими частинами рослин. Формуються культурні ґрунти, що є головним природним ресурсом сільськогосподарських ландшафтів.

Під впливом поливної культури землеробства особливо значно змінюються водний, тепловий і біологічні режими ґрунту, коли природні ознаки залишаються незмінними лише в глибині ґрунтового розрізу. Це дає підстави ученим-ґрунтознавцям додавати до назв ґрунтів пустинної зони слово "зрошувані" (наприклад, зрошувані сіроземи і т.п.). Для ґрунтів, що вже давно зрошуються, характерні значна потужність гумусового горизонту при невисокому вмісті гумусу (1—2%), велика насиченість діяльною мікрофлорою. Ці ґрунти в порівнянні з природними містять у декілька разів більше азоту через регулярне внесення добрив.

Нині під ріллею, садами, сіножатями та пасовищами зайнято більше 30% площі всієї суші Землі. Різні сільськогосподарські угіддя різко відрізняються один від одного за ландшафтними властивостями, екологією та ступенем саморегуляції, що виникають у ході їх господарського використання людиною. В Україні ситуація ще більш несприятлива, оскільки сільськогосподарська освоєність земель становить 72,2%, в т.ч. рілля — 56,1%. Через високу освоєність земель щорічно збільшується кількість сільськогосподарських земель, які піддані водній та вітровій ерозіям, площа яких займає 32,3%, з них 12,2% — деградованих і малопродуктивних земель.

Виділяють два класи антропогенних сільськогосподарських ландшафтів — рівнинний і гірський. Оскільки в їхніх межах спостерігаються глибокі відмінності в структурі й ступені саморегуляції польових, садових і лучно-пасовищних ландшафтів, то серед них закономірно виділити чотири підкласи ландшафтів: польовий, садовий, змішаний (садово-польовий) і лучно-пасовищний.

Підкласи діляться на зонально-поясні типи, оскільки за наявності спільних рис вони істотно змінюються при переході з однієї природної (ландшафтної) зони в іншу (степова у напівпустинну, або степова у лісостепову тощо). Кожному зонально-поясному типу сільськогосподарського ландшафту (наприклад, польовому степовому, польовому лісостеповому, польовому напівпустинному) властиві різні ґрунти, агрокліматичні ресурси, і тому він має потребу в певних

агротехнічних прийомах і природоохоронних заходах.

Польовий підклас сільськогосподарських ландшафтів формується під впливом переорювання ґрунтового шару, внесення добрив, вирощування біомаси. Переорювання ґрунту робить великий вплив на кругообіг води, підсилюючи поверхневий стік. У польових степових, лісостепових типах ландшафтів з найбільшою інтенсивністю виявляється водна і вітрова ерозія ґрунту.

Ґрунт є ніби літологічним фундаментом польових сільськогосподарських ландшафтів, а посіви складають їх культурний біоценоз. Певний багаторічний агротехнічний режим приводить до пристосування в даному зонально-поясному типі польового ландшафту певних бур'янів і тварин. Під впливом різних польових культур з різною інтенсивністю в ґрунтах відбувається мінералізація органічної речовини і гумусу. Отже, на фізико-хімічні, гідрологічні та кліматичні властивості польових типів ландшафтів величезний вплив має система ведення сільського господарства: при низькій агротехніці неминує зниження родючості староорних ґрунтів; температура і вологість повітря, швидкість вітру неоднакові над пшеничним полем і плантаціями цукрового буряку й т.п.

Зонально-регіональні відмінності польового класу сільськогосподарських ландшафтів дуже різноманітні. Оптимальні фізико-географічні умови для розвитку польових ландшафтів є в лісостеповій і степовій природних зонах. Розораний степ, залежно від свого місцезнаходження, характеру рельєфу і субстрату, може виступати як різні антропогенні сільськогосподарські ландшафти в ранзі виду: заплавно-лучно-чорноземний польовий; терасовий червоно-коричневий польовий; міжгірсько-рівнинний сіроземний польовий, овально-підвищено-рівнинний чорноземний польовий і ін.

Кожен вид польового комплексу має свій "склад" урочищ, що створюють його структуру. Характер цих урочищ визначається в основному антропогенною модифікацією, тобто землеробсько-сільськогосподарською спеціалізацією. Зміна одного типу культурної рослинності іншим супроводжується не менш глибокою перебудовою структури ландшафтного комплексу, яка відбувається у разі зміни, наприклад, гідрокліматичних умов. В основі виділення урочищ лежать три ознаки: форми мезорельєфу, різниці ґрунтів, особливості рослинного покриву, залежні від типу сівозміни. При виділенні урочищ в лучно-пасовищних видах ландшафтів прийнято враховувати ще одну ознаку — продуктивність трав у центнерах з гектара.

Лучно-пасовищний підклас сільськогосподарських ландшафтів поширений повсюдно у всіх природних зонах України. Сучасний стан лучно-

пасовищних ландшафтних комплексів цілком залежить від характеру та інтенсивності господарського використання. Так, сінокосіння відіграє позитивну роль у розвитку лучних ландшафтів, а безсистемне випасання худоби — негативну. Сінокосіння сприяє кращому прогріванню і просушуванню ґрунту, перешкоджає розростанню бур'янів і т. п. Під дією надмірного випасу худоби відбувається ущільнення ґрунту, його висушування, випадання з травостою цінних кормових рослин і заміна їх малопродуктивними видами та бур'янами. Особливо шкідливий дуже ранній випас худоби, коли за наявності великої кількості вологи в ґрунті худоба руйнує дернину, а трава, що відростає, відразу ж поїдається і топочиться. У результаті різко знижується продуктивність пасовищ (густина та якість травостою), на схилах відбувається площинний змив ґрунту. Проте ступінь саморегуляції у лучно-пасовищних ландшафтів значно вищий, ніж у польового та садового типів, і ближчий до природних ландшафтів.

Структура зональних лучно-пасовищних сільськогосподарських типів ландшафтів (гірського, степового, напівпустинного та ін.) утворює велику кількість видів. Найбільш поширеними і цінними в кормовому значенні серед рівнинних видів ландшафтів є заплавно-долинні, а в горах — долинні і пологосхиліві рівнинні.

Лучно-пасовищні урочища, що становлять види ландшафтів, виявляються і мапографуються в полі так само, як і природні урочища. Структура їх складна і багатогранна. Наприклад, серед рівнинного лучно-пасовищного ландшафту схилу в межах західних областей України розрізняють декілька домінуючих урочищ: сильнозбиті (2—3 ц/га) пасовища на схилах річкових долин з виходами глин, пісковиків; сильнозбиті на крутих схилах балок з різнотрав'яно-злаковою рослинністю на середньозмитих дерново-підзолистих ґрунтах; середньозбиті (10—15 ц/га) пасовища по днищах балок з лучною рослинністю на дернових середньо- і слабопідзолистих ґрунтах; слабозбиті (більше 15 ц/га) пасовища на крутих схилах балок з різнотрав'яно-злаковою рослинністю на середньозмитих підзолистих ґрунтах. Агротехнічні заходи, спрямовані на підвищення продуктивності пасовищ, вимагають диференціації їх з урахуванням природно-ботанічних особливостей окремих груп лучно-пасовищних урочищ.

Садовий і садово-польовий підкласи сільськогосподарських ландшафтів мають певну схожість (особливо на вигляд) з лісокультурними комплексами, але відрізняються від останніх слабо вираженою саморегуляцією і великою потребою у високій агротехніці. Це дозволяє відносити садові комплекси до класу сільськогосподарських ландшафтів. Насадження багаторічних

садових дерев і чагарників у різних природних зонах викликають глибоку антропогенну перебудову ґрунту за рахунок постійного її обробітку, внесення добрив, поливів. ґрунт цих комплексів характеризується великою родючістю на загальному зональному фоні природних ґрунтів.

За умовами рельєфу садові ландшафти відрізняються більшою різноманітністю, ніж польові. Сади розміщуються не тільки на рівних терасах, вододілах, але й крутих схилах, де розвиток польових ландшафтів неможливий. У багатьох країнах схили гір, що терасують, як правило, зайняті садами, виноградниками, плантаціями річних деревно-чагарникових порід, що складають багаторічний тип культурних фітоценозів. В Україні терасування схилів з використанням під виноградники і сади дуже поширене в гірських районах Карпат і в Криму.

Розмежування зональних садових типів сільськогосподарських ландшафтів на види проводиться за орогеоморфологічною ознакою, різницями ґрунтів і фітоценозів. Особливий вид садових ландшафтів складають виноградники на схилах, що терасують. У антропогенно-ландшафтному плані садові комплекси ще недостатньо вивчені порівняно з польовими. Зокрема, дуже важливо мати детальну класифікацію садових ландшафтів, вивчити їх динаміку, навчитися вчасно визначати стадію деградації для їх своєчасного оновлення та відновлення.

Специфіка антропогенних сільськогосподарських ландшафтів полягає в їх належності до короткочасно регульованих людиною природно-господарських комплексів. Наприклад, у польовому ландшафті щорічно змінюється склад надземної біомаси, а разом з нею і мікроклімат. Стійкішою є підземна частина польових ландшафтів. Сільськогосподарські ландшафти (посіви), які хоча б на короткий час "не використовуються", розвиваються відповідно до природних закономірностей. Урожай сільськогосподарських культур, садів, ягідників, сіна на лугах визначається, в першу чергу, ландшафтно-кліматичними умовами в цілому, погодними умовами сезонів року.

Виникнення, структура та функціонування сільськогосподарських ландшафтів тісно пов'язані та обумовлені соціально-економічними умовами. В Україні в останні роки ведеться деяка робота щодо оптимізації сільськогосподарських ландшафтів. Це досягається шляхом впровадження в сільськогосподарське виробництво форм раціонального природокористування, заснованих на знанні регіональних особливостей природних ландшафтів, а також таких, що їх змінила людина.

З перспективними планами розвитку сільського господарства тісно пов'язується і проблема антропогенно-ландшафтного прогнозу, тобто зміни природних та сільськогосподарських комплексів під впливом діяльності людини. Частина сільськогосподарських ландшафтів неухильно

зростає, і врахування специфіки їх виникнення та розвитку — дуже важливе завдання при всіх видах землеволодіння та землекористування.

Основне завдання при подальшому збільшенні сільськогосподарського використання земельних ресурсів як на рівнинних, так і гірських територіях — не допускати надмірних докорінних порушень і змін природної рівноваги в ландшафтах.

У цьому плані значна роль належить фахівцям агропромислового комплексу, які володіють системним підходом до землеустрою ландшафтів.

Як свідчать численні дослідження [2; 6; 7], сучасні агроландшафтні системи (АЛС) (агроландшафти), що вже давно сформувалися, — це складні природно-антропогенні комплекси з безліч компонентів вельми різних за рівнем ландшафтоутворюючої значущості. Отже, агроландшафтні системи, під якими слід розуміти складні утворення сільськогосподарського призначення у вигляді функціонального цілісного поєднання компонентів, умов і явищ природного та антропогенного походження, територіально представлені відносно однорідними ділянками з певним типом взаємозв'язків і взаємодій вхідних елементів. На розвиток АЛС роблять спільний вплив природні умови і технологічні (виробничі) процеси. Отже, агроландшафт відрізняється від природних утворень чіткішими межами, але не мають таких же ефективних механізмів саморегулювання ресурсоутримуючих і ресурсовідновлюючих систем. Тому майбутнє їх багато в чому залежить від територіально-організаційної узгодженості природно-антропогенних структур і господарської діяльності.

Агроландшафтні системи формуються в результаті взаємодії природно-територіальних комплексів із системами землеробства, типами утримання худоби, меліоративними заходами і т.п. Г.І. Швєбс та інші вчені вважають, що виділення (мапування) і класифікація агроландшафтних систем ґрунтується на виділенні природно-територіальних комплексів (що виконується шляхом ландшафтного мапування) і встановлення їх взаємозв'язків з виробничою, меліоративною та іншими структурами сільськогосподарського призначення (це є предметом власне агроландшафтного аналізу) [8]. При цьому об'єктом ландшафтного аналізу є природно-територіальні комплекси (ПТК) — ділянки території, в межах яких компоненти природи (гірські породи, ґрунти, поверхневі і ґрунтові води, рослинний, тваринний світ, мікроорганізми, приземний шар атмосфери) перебувають у тісному генетичному зв'язку і динамічній сполученості і завдяки цьому розвиваються і реагують на зовнішні дії як єдине ціле. Сусідні ПТК відрізняються один від одного як за якістю складових їх природних компонентів, так і за своєрідністю відносин між ними.

Таблиця. Обґрунтування вибору типу аналізованої ландшафтної територіальної структури

Проблема	Найбільш інформативний тип аналізованої ландшафтної структури
Розробка зональних (регіональних) систем землеробства Проектування сорговипробувальних і дослідних станцій (районування сортів сільськогосподарських культур, підбір сівозмін, розробка технологій, у першу чергу інтенсивних, агроекологічні дослідження та ін.) Складання схем землеустрою та їх проектів Розробка схем протиерозійних заходів	Генетико-морфологічна Генетико-морфологічна, позиційно-динамічна
Розробка проектів водозахисних зон і корінної меліорації ярів Розробка водогосподарських схем, моніторинг, створення агроландшафтних заповідників	Позиційно-динамічна Позиційно-динамічна, парагенетична Парагенетична, басейнова ландшафтна Басейнова ландшафтна

Важливою для завдань землеробства межею ландшафтного підходу і концепції ПТК є розуміння останнього як територіальної ієрархічно організованої системи.

Для ландшафтного підходу територіальний аспект — один із стрижневих і пов'язаний з виявленням (мапуванням) ландшафтних територіальних структур, їх описом і аналізом з різною прикладною метою. Отже, створюється передумова співвідношення (оптимізації) територіальної організації природного середовища і господарської діяльності.

Реалізацією цієї передумови є концепція природно-господарських територіальних систем (ПГТС). Під ПГТС Г.І. Швєбс пропонує розуміти складне утворення географічної оболонки, тобто діалектично цілісне поєднання природних і господарських компонентів, умов і явищ у вигляді відносних однорідних ділянок з певним типом взаємозв'язків і взаємодій вхідних елементів.

Одним з видів ПГТС є агроландшафтні системи (АЛС). Тобто АЛС — це складне утворення географічної оболонки, що є цілісним поєднанням природних неперетворених або слабкоперетворених людиною природних елементів, сільськогосподарських угідь, включаючи виробничі, меліоративні та природоохоронні інфраструктури, і соціальні об'єкти сільськогосподарського призначення. АЛС утворюють відносно однорідні ділянки території з певним типом взаємозв'язків і взаємодій вхідних елементів [1; 5; 8].

Типи ландшафтних територіальних структур. Ландшафтна територіальна структура — це сукупність ландшафтних територіальних одиниць, пов'язаних певними просторовими відношеннями. Так, елементарні ландшафтні осередки (фації) можуть об'єднуватися в різні територіальні структури залежно від того, які системоутворюючі відносини прийняті за основу цієї інтеграції. У безлічі системоутворюючих відношень між фаціями може бути виділено чотири основних, тобто таких, що найбільшою мірою визначають вирішен-

ня різноманітних питань аналізу агроландшафту. Цими визначальними відносинами та відповідними їм ландшафтними структурами є: 1 — генетико-морфологічні (при виділенні генетико-морфологічної структури ландшафту); 2 — позиційно-динамічні (при виділенні однієї ландшафтної структури); 3 — зв'язність по лінії потоку (при виділенні парагенетичної структури); 4 — спільність по гідрофункціонуванні трьох наведених типів ландшафтних структур (при виділенні басейново-ландшафтної структури).

Кожна ландшафтна структура має власний таксономічний ряд ландшафтних територіальних одиниць. Нижче у таблиці наведені загальні рекомендації щодо вибору типу ландшафтної структури стосовно розробки схем землеустрою та інших землевпорядних документів.

Генетико-морфологічна ландшафтна структура. При її виділенні визначальне значення має схожість походження (генезису) і умов розвитку (еволюції) її територіальних одиниць, що в ландшафтознавстві називаються природно-територіальними комплексами (ПТК). За цією ознакою територіально суміжні фації об'єднуються в ПТК найвищих органів — підурочища, урочища, місцевості та ландшафти. ПТК виділяють так, щоб в їх межах зберігалися відносно постійними генетико-умовлені поєднання компонентів природи [1; 8].

Література:

1. Анненская Г.Н., Видина А.А., Жучкова В.К. и др. Морфологическая структура географического ландшафта. — М.: Изд-во МГУ, 1962.
2. Галицкий В. И. Оптимизация природной среды. — К.: Наукова думка, 1988.
3. Генсірук С. А. Ліси Українських Карпат та їх використання. — К.: Урожай, 1964.
4. Исаченко А. Г. Ландшафты СССР. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986.
5. Мильков Ф. Н. Физическая география. Учение о ландшафте и географическая зональность. — Воронеж: ВГУ, 1986.
6. Новаковский Л.Я. Экономические проблемы использования и охраны земельных ресурсов. — К.: Вища школа, 1985.
7. Трегубчук В.М. Экономико-экологические проблемы гидромелиорации. — К.: Наук. думка. — 1990.
8. Швєбс Г.И., Шищенко П.Г., Гроздинский М.Д., Ковеза Г.П. Типы ландшафтных территориальных структур // Физическая география и геоморфология. Вып. 33, 1986.

Стаття надійшла до редакції 03 лютого 2009 р.